

Ялі М.Х.*

КИТАЙ ПІСЛЯ КРИЗИ: НОВИЙ ПОЛЮС ЧИ ЦЕНТР СИЛИ?

В статті на тему «Китай после кризиса: новый полюс или центр силы?» автором проанализированы шансы Китая стать сверхдержавой в недалеком будущем.

Ключевые слова: национальные интересы, уровень экономического развития, сверхдержава, политическое доминирование, Китай.

У статті на тему «Китай після кризи: новий полюс чи центр сили?» автором проаналізовано шанси Китаю стати наддержавою у найближчому майбутньому.

Ключові слова: національні інтереси, рівень економічного розвитку, наддержави, політичне домінування, Китай.

In the article, titled «China after crisis: new pole or power center?» presented by Maxim Iali – a senior research fellow of the Institute of World economy and international relations, the chances of China to become a superpower in the nearest future have been analyzed.

Key words: national interests, economic development level, superpower, political dominance, China.

Якщо після перемоги у Холодній війні та ейфорії «кінця історії» 1990-х більшість західних політологів були впевнені що світ став «уніполярним», то після військових невдач США в Іраку та Афганістані, і особливо після початку глобальної економічної кризи та її жахливих наслідків для американської економіки все більше серйозних аналітиків по всьому світу починають розглядати Китай як державу, спроможну стати серйозним конкурентом Сполучених Штатів у боротьбі за світову гегемонію.

В цьому контексті важливо розглянути наскільки реальними є шанси Китаю вже у найближчій перспективі стати справжнім «полюсом» міжнародної системи, - першою новою наддержавою, окрім США, після руйнації біполярного світоустрою. Для цього необхідно провести комплексний аналіз потенціалу могутності Піднебесної та з'ясувати, чи є він достатнім для того, щоб претендувати на подібну роль у посткризовому світі.

Як зазначає провідний український теоретик-міжнародник В.М. Хонін, «глобальним полюсом міжнародної сили» можуть бути як окремі держави, так і коаліції держав «які завдяки встановленню ними в багатьох секторах світового геополітичного простору структур сигової переваги досягли статусу міжнародної супермогутності» [1, с.311]

Нагадаємо, що до ключових характеристик та показників потенціалу могутності будь-якої держави належать, насамперед, наступні:

1) військова сила, необхідна для використання з метою встановлення контролю над поведінкою інших держав;

* кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України

2) економічна міць як спроможність підтримувати свою військову силу і поширювати власний вплив у світі;

3) науково-технічний потенціал, від якого, зокрема, залежить спроможність тієї чи іншої держави виходити на сприятливі позиції в міжнародному розподілі праці, а також на вищій щаблі «технологічної піраміди» і, головне – утримувати їх.

4) організаційний ресурс (термін запропонований у 1990-х японським політологом А. Танакою), за допомогою якого країна може значно підвищити свій статус в міжнародній ієрархії або навпаки зійти на нижчі щаблі. Цей ресурс характеризує спроможність країни безпосередньо впливати на процес прийняття важливих міжнародних рішень безпосередньо впливати на процес прийняття важливих міжнародних рішень беручи участь в їх розробці, а також через висунання ідей, що можуть слугувати основою майбутніх рішень. Для «полюсів» та центрів міжнародної сили цей ресурс визначається їх участю в Раді безпеки ООН з правом вето, членством у «Великій вісімці» та «G-20», у НАТО, для всіх інших країн – в провідних міжнародних економічних, культурних організаціях, спеціалізованих інститутах ООН, регіональних організаціях тощо.

Останнім, п'ятим показником є сукупний креативний ресурс – потенціал виробництва життєво необхідних інновацій, при чому не лише науково-технічних, але й філософсько-політичної, загальнокультурної природи. Іншими словами, мова йде про так звану «м'яку силу» - неологізм, запропонований у 1990 р. відомим американським теоретиком-міжнародником Дж. Наєм – молодшим, яка за природою є антиподом «жорсткій силі» - і стосується здатності актора міжнародних відносин опосередковано впливати на інтереси і, відповідно, на поведінку інших акторів за допомогою культурних та ідеологічних засобів [2].

Крім того, аналізуючи потенціал вірогідності перетворення Китаю із країни, що розвивається, у справжню наддержаву в умовах постійного перерозподілу міжнародного ринку праці слід враховувати його демографічний ресурс, адже КНР посідає перше місце в світі за кількістю населення. В 2006 р. за оцінками західних експертів населення Китаю складало 1314 млн. чоловік [3].

Отже, маючи необхідні критерії аналізу потенціалу могутності Китаю, можемо перейти до практичної реалізації поставленої мети.

Для початку розглянемо динаміку економічного розвитку Китаю протягом останніх декількох десятиліть, коли у всьому світі заговорили про «китайське економічне диво», і з'ясуємо чого воно варте у співставленні з аналогічними показниками поки що єдиної справжньої наддержави. Адже саме економічна міць в сучасних умовах є тим фундаментом, на основі якого досягається якісна перевага в усіх інших галузях – від військової до науково-технічної.

Як відомо, протягом останніх трьох десятиліть Китай демонструє найвищі темпи економічного зростання в світі – в середньому 10% на рік. За період із 1978 року ця країна двічі подвоїла власний ВВП і вийшла за його розмірами на друге місце в світі. Хоча слід визнати, що ще напередодні початку іпотечної кризи в США в 2006 році, яка швидко переросла спочатку у фінансову, а потім і світову економічну, об'єм ВВП КНР складав лише 77% ВВП США, і в цілому різниця за цим показником залишається досить значною. І все ж таки Китай наблизився до світового лідера значно ближче, аніж інші країни: ВВП Японії складає не більше 37% від американського, а ВВП Росії – правонаступниці колишнього «полюсу» - СРСР, взагалі не перевищував 14% [3].

На початку нового тисячоліття Китай став двигуном зростання світової економіки. Так, якщо в 1996 р. експорт із КНР не перевищував за обсягом експорт із Бельгії (172 млрд. дол.), то починаючи з 2000-го вже за перші п'ять років він зріс втричі - з 225 до 660

млрд. дол., забезпечивши близько 12% приросту світової торгівлі [4]. До початку кризи він ще раз подвоївся, досягнувши свого піку - в 2008 він становив вже 1,46 трлн дол., ставши другим в світі. А за підсумками «кризового» 2009 року, враховуючи втрати від падіння попиту на зовнішніх ринках він хоча і трохи знизився - 1,2 трлн дол., але тим не менш дозволив Китаю вперше в історії вийти на перше місце серед світових експортерів, обійшовши Німеччину із показником 1,175 трлн дол.

В умовах глобальної економічної кризи чи не головним довготерміновим фактором конкурентоспроможності Китаю, завдяки якому і були досягнуті зазначені вагомі результати, є дешевизна робочої сили, що стає можливою завдяки надмірній кількості сільського населення, яке легко вивільнюється задля реалізації індустріальних програм. Лише кількість повністю або частково безробітних, себто «резерву робочої сили першої черги» в докризовий період перевищувала 140 млн. чоловік, а за деякими оцінками – 260 млн. чоловік. Завдяки дешевій робочій силі продуктивність праці в Китаї вже до середини 1990-х майже вдвічі перевищувала рівень Малайзії та Тайваню і понад 3,5 рази – Південну Корею.

Ще одним важливим фактором успішності китайського експорту є те, що додаткова вартість при виробленні примітивних товарів, якою б великою вона не була, залишається в країні.

У своїх заходах, спрямованих на подолання кризових явищ внаслідок падіння попиту на китайські товари, Китай намагався не відставати від провідних країн Заходу. Уряди Великобританії, Японії, Китаю та країн зони євро виділили для підтримки своїх економік відповідно 690, 610, 586 і 380 млрд. доларів.

Звичайно, це набагато менше, аніж об'єм допомоги фінансовому і реальному секторам економіки, заявлений і реалізований урядом Сполучених Штатів, який за даними агенції Bloomberg з кінця 2007 по березень 2009-го склав 3,8 трлн дол. і вже з лихвою компенсував збитки банків та промислових компаній. Але і негативні наслідки від кризи для Китаю, завдяки відносно невеликій присутності в світовій фінансовій системі, були не настільки потужними.

Як наслідок, якщо говорити про наймогутніші держави у сучасному світовому економічному порядку – США, Великобританії, країнах Єврозони, Китаю та Японії, то слід визнати, що вони, за словами відомого російського науковця В.Л. Іноземцева, отримали величезний «заряд бадьорості»: обсяг державної допомоги цих країн дорівнює 3-8% ВВП; приблизно 3,5-4,5% ВВП буде зекономлено на виплатах з боргів через зниження відсоткових ставок; ще біля 1-1,6% ВВП – на падінні сировинних цін [5]. Загальна сума складає від 6,5 до 11% ВВП в кожній окремій країні, і перевищує спад виробничої активності в результаті кризи. Як доказ, оприлюднені європейськими експертами дані вже всередині серпня 2009 року засвідчили маленьке – лише 0,3%, але зростання економік Франції та Німеччини по результатам першого півріччя, які є локомотивами економіки ЄС.

В Сполучених Штатах завдяки антикризовим заходам наприкінці року також спостерігається поживлення економіки. Так, якщо у IV кварталі 2008 р. – періоду початку глобальної економічної кризи ВВП США знизився на 6,3%, а в I кварталі 2009 – на 6,1%, то за підсумками року його загальне падіння очікувалось експертами на рівні 1-1,5%.

Що стосується Китаю, то там темпи зростання економіки з кінця 2008 року хоча і трохи зменшилися, але й досі залишаються достатньо високими. Згідно останнім статистичним розрахункам, загальне зростання ВВП Китаю за 2009 рік складе 10%.

У розповсюдженому прес-релізі Національного статистичного бюро КНР повідомляється, що прибутки на душу населення в китайських містах у порівнянні з 2008 р. зросли на 11,2%, а в сільській місцевості – на 8,1%.

Оцінюючи підсумки складного для країни 2009 року, прес-секретар НСБ Китаю Лі Сяочао зазначив, що «Проблем та питань з приводу поточної економічної ситуації й досі дуже багато... Основа відновлення економіки все ще слабка... Його картина ще не збалансована, а тому й досі існують фактори, що роблять процес відновлення непередбаченим».

3) науково-технічний потенціал. Успіхи перших двох десятиліть стійкого економічного зростання дозволили Китаю почати значно більше приділяти уваги науці та інноваціям, без значних інвестицій в які сьогодні неможливий стабільний розвиток в умовах жорсткої конкуренції, не говорячи вже про досягнення «полюсного» статусу.

Починаючи з 1990-х рр. КНР постійно збільшували капіталовкладення в науково-технічну галузь. Як наслідок, на сьогоднішній день в Китаї діють 120 технічних парків, а починаючи з 1995 року була прийнята та реалізовується державна програма розвитку високих технологій, в якій пріоритетними галузями є електроніка, інформатика, аерокосмічний та оптико волоконний зв'язок, енергозберігаючі технології. Пекін також активно інвестує в інфраструктуру університетів як центрів збільшення знань.

Невипадково, що саме Китай в якості єдиної країни, що розвивається, приймав участь в реалізації проекту «Геном людини». Крім того, китайські вчені досягнули значних спіхів в розшифровці геному гібридного рису, опануванні ключових комп'ютерних технологій та інших важливих галузях. КНР вже випередив Японію за об'ємами наукових досліджень і стрімко наздоганяє США.

Але безперечно головним досягненням та символом технологічного та інноваційного стрибка Китаю став запуск пілотованого космічного апарату в 2003 році.

Що стосується організаційного ресурсу Китаю, то серед головних «козирів» (окрім, звичайно, постійного членства у Раді Безпеки ООН) для подальшого зростання власного впливу після закінчення світової економічної кризи необхідно зазначити розширення «китайської» квоти в МВФ та створення найбільшої в світі зони вільної торгівлі із країнами АСЕАН, яка має остаточно оформити статус Пекіну як провідного «гравця-регулятора» у «неамериканській» частині Тихоокеанського регіону. Паралельно з цим на двосторонньому рівні Китай активно впроваджував у докризовий період стратегію інвестиційної експансії – як в енергетичній галузі, так і в ключових секторах промисловості та сфери послуг.

Також важливим показником для будь-якої держави, що претендує на статус глобального «полюсу» є сукупний креативних ресурс, або так звана «м'яка сила». Зазначимо, що сьогодні зовнішньополітичний дискурс Китаю побудований навколо запевнень у повазі світового порядку, що склався після розпаду біполярної міжнародної системи, адже КНР лише виграла від участі в економічній глобалізації. Загальна оцінка світових тенденцій напередодні початку глобальної економічної кризи була досить оптимістичною: участь та вага країн, що розвиваються у світовій політиці збільшується, тенденція до багатополярності є незворотною, а глобальний баланс сил сприяє стабільності міжнародної системи. В цій ситуації Китаю слід не кидати виклик поки що гегемону - США, але брати участь в поступовому демократичному перетворенні існуючого світового порядку. «Це створює Китаю в міжнародному співтоваристві мирний образ відповідальної великої держави, творця, а не бунтаря» - вважає заступник Директора Інституту міжнародної стратегії Центральної партійної школи КПК професор Гуань Лі [6].

Тому Китай зосередив власні зусилля на пропаганді привабливих лозунгів створення «гармонійного світу» і «спільного процвітання», а також на формуванні позитивного іміджу країни шляхом розповсюдження китайської культури.

Справжнім проривом у досягненні поставленої мети стали літні Олімпійські ігри в Пекіні в серпні 2008 року. Протягом майже місяця під час їх проведення уся увага світової спільноти була спрямована на Китай. Як і було задумано, найвищий рівень їх проведення, а також перша за всю історію абсолютна перемога Китаю у неофіційному медальному заліку, стали символами загального успіху та піднесення Китаю останніх десятиліть.

Але тим не менш, незважаючи на вражаючі економічні, науково-технічні та інші вагомні досягнення, й досі існують значні проблеми та перешкоди, що заважатимуть Китаю найближчими роками, і навіть можливо десятиліттями, кинути реальний виклик гегемонії США у побудові нового світового порядку. Наведемо лише декілька головних з них.

На сьогоднішній день Китай залишається серед країн із найменшими доходами на душу населення. Для КНР характерним є п'ятиразовий розрив в рівні доходів між мешканцями приморських провінцій і бідними західними провінціями – дуже небезпечна соціальна поляризація, яка враховуючи наслідки глобальної економічної кризи лише має тенденцію до збільшення. Десять західних районів країни навіть за даними китайської статистики залишаються на рівні «абсолютної бідності» або «забезпечення лише найнеобхіднішого». Це означає, що більше 415 млн. китайських громадян живуть менш аніж на 2 дол. на день.

Величезні успіхи в соціально-економічному розвитку супроводжуються значними витратами енергоресурсів з одночасним погіршенням екології і забрудненням навколишнього середовища. Відповідно до статистики, серед 144 країн з середніми показниками кількості землі, орної землі і лісів Китай перебуває нижче 100-го місця, а за показником споживання прісної води на душу населення - на 55-му місці. Нині в Китаї площа ґрунтів, що зазнали ерозії, досягла 3,56 млн. кв. км, що становить 37,1% від усієї території країни [7, с.196]. Крім того, пустелі в Китаї охоплюють приблизно 1 млн. кв. км, і спустошення земель триває.

Загальний обсяг водних ресурсів Китаю становить 2,8 трлн кубометрів, і за цим показником Китай поступається Бразилії, Росії і Канаді, дорівнюючи показнику США й Індонезії. Однак середній показник водних ресурсів на душу населення становить лише одну чверть середньосвітового показника. Нині річна недостача опадів у країні – 40 млрд. кубометрів з яких приблизно 30 млрд. куб. припадає на сільське господарство. У басейнах рік Хуанхе, Хауайхе і Хайхе спостерігається серйозний брак опадів, до того ж води цих рік істотно забруднені. У зв'язку з цим необхідне створення системи економії водних ресурсів, 70% яких потребує сільське господарство [7, с.196].

Більш ніж в ста містах чисельність населення вже перевищила мільйон, і в кожному з них розростаються нетрі, переповнені біженцями з сільської місцевості.

Криза виявила й іншу проблему. Коли наприкінці 2008 року попит на китайські товари внаслідок розгортання світової фінансово-економічної кризи почав різко скорочуватися, це призвело до масових звільнень на фабриках та заводах, продукція яких не мала попиту на зовнішніх ринках. Як наслідок мільйони людей, що втратили роботу, були змушені повертатися із міст, де вони втратили роботу та можливість годувати власні родини до селищ, які вони залишили у пошуках роботи і де їх ніхто не чекав. Якщо б не вчасна державна допомога тим, хто втратив роботу, а також значні державні проекти по розбудові інфраструктури, наслідки могли б бути набагато гіршими. Головне китайському уряду вдалося уникнути соціальних заворушень. Але така безпека й досі зберігається і може виникнути в разі погіршення ситуації в економіці.

Китай є не тільки найбільш густонаселеною країною в світі. На нього також припадає більше половини світового поголів'я свиней і четверта частина поголів'я птиці. В умо-

вах значної концентрації населення на одиниці площі китайці, а в кінцевому рахунку і всі інші, постійно знаходяться в зоні ризику виникнення нових смертельних захворювань.

Населення Китаю швидко старіє, держава не має стабільного ресурсу для забезпечення пенсійного та медичного страхування, а також інших елементів системи соціального захисту старшого покоління. До 2020-го в КНР проживатимуть понад 400 млн. пенсіонерів старших 65 років [8].

Кожна дитина із однодітної родини, яких і досі більшість, з часом буде змушена стати фінансовою опорою для власних батьків, а можливо і чотирьох бабусь та дідусів. Як наслідок – найвищий в світі рівень індивідуальних накопичень, стримування внутрішнього економічного попиту, величезна залежність від експорту, і, як наслідок, - вразливість перед обличчям економічних прорахунків великих держав, таких як Сполучені Штати (продемонстрована вже під час сучасної економічної кризи).

Ще одною перепоною для підтримки економічного зростання Китаю може стати недостатність енергоносіїв та інших ресурсів. На сьогодні Пекін є найбільшим імпортером нафти в світі після США. За даними ОПЕК, споживання китайською економікою нафти становить приблизно 5 млн. барелів на добу і до 2015 р. досягне 11 млн., з яких 7,5 млн. доведеться імпортувати. Тому, за прогнозами енергетиків, стратегія світової нафтової індустрії в XXI ст. буде залежати насамперед від зростання споживання енергії в КНР.

Крім того КНР займає перше місце з імпорту заліза, сталі, алюмінію, міді, і друге – із загального споживання енергії, безперебійне постачання якої для стрімко зростаючої економіки Китаю дедалі важче стає підтримувати. За прогнозами експертів, із 50 видів сировинних ресурсів, які є на території КНР, через 20 років залишиться максимум 6 [7, с.189].

Підводячи підсумки аналізу потенціалу економічного зростання Китаю, на думку автора слід погодитися із провідним українським економістом А.С. Гальчинським, який вважає, що його не слід переоцінювати, адже «... йдеться про зростання, яке реалізується на засадах індустріалізму і в межах суто здоганяльної стратегії. В оцінках цих процесів можливі аналогії з «ударними п'ятирічками» СРСР, з «досягненнями соціалістичної індустріалізації», темпи якої тоді також у декілька разів перевищували темпи зростання країн Заходу. Однак за всієї значимості того, що нині відбувається в Китаї, ця країна навряд чи зможе стати у найближче десятиліття реальним конкурентом США в сфері технологічних новацій [9, с.260].

Навіть за оцінками китайських фахівців, їх країна лише до 2050 року зможе вийти на рівень середньорозвинутих країн світу.

Також існують сумніви в спроможності КНР завдяки військовій та технологічній модернізації досягнути необхідного потенціалу для перенесення військового впливу за межі національної території та захисту морських комунікацій, без чого будь-яка держава не може претендувати не то що на статус глобального «полюсу» міжнародної сили, але й входити до кола «великих держав», до яких Китай себе вже небезпідставно відносить.

Для того, щоб мати реальну картину співвідношення в даному показнику могутності реального та потенційного «полюсів», розглянемо показники видатків на військову сферу США та Китаю на початку кризи – в 2007 році. При цьому зазначимо, що протягом кризових років, незважаючи на зростаючий дефіцит бюджету і зміну влади в Сполучених Штатах, військові видатки в цій країні продовжують лише збільшуватися.

Якщо до офіційного оборонного бюджету США, який в 2007 році складав 499,4 млрд. дол., або 3,6% ВВП, додати видати на оборону в інших галузях федерального бюджету – а це за оцінками фахівців ще 435,5 млрд. дол., то це вже становитиме загальні 935 млрд.

дол., або 6,8% ВВП [8]. І це навіть без врахування засекречених даних видатків на розвідку.

Видатків, що залишилися за межами офіційного оборонного бюджету у Китаю, мабуть, навіть менше, а ніж в США, хоча ніхто ще не зміг представити надійні дані з цього питання. Але навіть якщо припустити, що вони дорівнюють американським, то в такому випадку Пекін витрачає на оборону в цілому до 84 млрд. дол., що на 39 млрд. більше за офіційні 45 млрд. Інакше кажучи, замість 1,7% ВВП, заявлених в бюджеті, ми отримуємо приблизно 3%.

Хоча це не є кращим методом політичної екстраполяції, він дозволяє зробити важливий висновок про те, що Китай й досі приділяє військовій сфері менше уваги, аніж господарській. І реалії світової економічної кризи навряд чи змінять цю тенденцію найближчим часом.

До того ж ВВП США набагато більше, і, відповідно, в абсолютному відношенні (за номінальним валютним курсом) Сполучені Штати витрачають на свою оборону в 10 разів більше, аніж Китай. Ні про яку гонку озброєнь на даному етапі говорити не приходиться.

На цей час напрямок модернізації китайських збройних сил повністю відповідає їх традиційній ролі. Протягом останніх років КНР систематично нарощує бойовий потенціал, задля недопущення відділення Тайваню або повернення на острів американських або японських військ. Пекін удосконалює власний ядерний потенціал, але спеціально залишає його в скромних межах. Китай не намагається придбати засоби стратегічного перевезення, бомбардувальної авіації, авіаносці, ударні групи та амфібійні сили. Китайців не приваблюють поки що засоби керування, контролю, зв'язку, розвідки та спостереження, що забезпечили США можливість здійснювати військові операції у віддалених точках.

Підводячи підсумки загального аналізу потенціалу могутності Китаю та його майбутньої ролі в світовій політиці, слід визнати, що його зовнішньополітичні ресурси є все ще досить обмеженими і сконцентровані на небагатьох пріоритетних напрямках. Його дипломатія носить поки що здебільшого регіональний характер, здобуваючи риси глобальної по мірі зростання загальносвітової ролі самого регіону Східної Азії. Для описання власного міжнародного статусу з 2006 року Китаєм було запропоноване наступне визначення – «відповідальна велика держава, що розвивається».

Пекін не руйнує існуючий міжнародний порядок, а намагається вбудуватися в нього, при цьому намагаючись – гнучко, неконфронтаційно, але енергійно – прилаштувати його під себе. В цьому сенсі китайську зовнішню політику можливо також назвати «стратегією профілактики зовнішніх загроз» [10]. Вона спрямована на запобігання викликів національним інтересам Китаю шляхом поглиблення співробітництва з державами, потенційно спроможними представляти загрозу.

Список використаних джерел

1. Хонин В. Н. Теория международных отношений. Общая часть. / В. Хонин – К. - 2005.
2. Nye J.S., Jr. Bound to Lead: The Changing Nature of American Power./ J.S., Jr. Nye – N.Y. – 1990.
3. CIA World Factbook 2006. [Електронний ресурс]- Режим доступу: <http://www.cia.gov>.
4. Бергстен Ф., Гилл Б., Ларди Н., Митчелл Д. Китай: что следует знать о новой сверхдержаве / Ф. Бергстен, Б. Гилл, Н. Ларди, Д. Митчелл. - М.: Институт комплексных стратегических исследований, 2007. - С. 122-123.

5. Иноземцев В.Л. Невеликая депрессия / В.Л. Иноземцев // Россия в глобальной политике. №2. Март-апрель 2009. [Электронный ресурс]- Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/numbers/37/11576.html>.
6. Ломанов В.А. Проблема вращающегося мира России и Китая в мировой порядок / В.А. Ломанов // Россия в глобальной политике. №2. Март-Апрель 2008. [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/numbers/37/11576.html>.
7. Величко В.В. Китай: геоекономіка світового лідера / В.В. Величко // Згуровський М.З., Пахомов Ю.М., Філіпченко А.С. та ін. Геоекономічні сценарії розвитку і Україна – К. - 2010.
8. Фримен Ч. На чем споткнется Китай? / Ч. Фримен // Россия в глобальной политике. №5. Сентябрь - Октябрь 2007. [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/numbers/28/8537.html>.
9. Гальчинський А.С. Криза і цикли світового розвитку / А.С. Гальчинський. – К. - 2009.
10. Мамонов М. «Стратегия профилактики опасности» во внешней политике КНР / М. Мамонов // Международные процессы. 2007. №3 (15). Сентябрь- декабрь. [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://www.intertrends.ru/fifteen/003.htm>.